

ԱՐՑԱՆՈՒՄ ԵՒ ՍԻՆՆԻՔՈՒՄ *)

Ե.

Յուլիսի 7-ին առաւօտեան ճանապարհ ընկայ Տաթևից հարաւարեւմուտք, նպատակ ունենալով հասնել Գաջարանց գիւղը, որի հեռաւորութիւնը վանքից կը լինի մօտ 30 վերստ: Տաթև գիւղում վարձել էին ինձ համար մի ձի և մի ջորի իրանց երիտասարդ տէրերով:

Դուրս գալով վանքից անցանք նրա միջանի ջրաղացների մօտով և քարէ կամրջով, որ մեզ հասցրեց վանքի տակով հոսող գետակի միւս ափը: Պէտք է նշեմ, որ այդ գետակի մէջ հարաւից թափւում է մի այլ գետակ, որ ընդունում է իր մէջ դարձեալ հարաւից երրորդը: Վանքից ներքև, չհասած Մեծ Անապատին, երեքն էլ միացած թափւում են Որոտնը, իբրև մի օժանդակ, որին մենք տուինք՝ Տաթևի գետակ անունը: Այդ երեք ճիւղերը կոչւում են Գարհանոնց, Աղանձու և Ջղրուանէի: Ընթանալով դէպի հարաւ, մենք մերթ քաշ ձգրանալով, մերթ իջնելով, անցանք միջին գետակի ձորով, ապա ամենահարաւայինի հովտով դիմում էինք դէպի Գաղբայլ լեռնագօտին: Այդ գետակները իրարից բաժնող բլուրներից մէկի վրայից յետագարձ հայեացք ձգեցի և տեսայ հորիզոնի հիւսիսային մասում մեզ ծանօթ Իշրխուրի ձիւնապատ գագաթները: Իմ առջև՝ դաւար, ճոխ արօտատեղիներով և խոտահարքներով ծած-

*) Տես «Մուրճ», № 11.

կուած Գաղբոյլի պարսպաձև լեռնաշարքն էր դիզացած։ Այլ թևի վրայ անտառապատ Հարսնավազ գետին էր բաժանում մեզ հին Բաղաց աշխարհից կամ այժմեան Մադանից (Հանքերից)։ Ձախ կողմից՝ Լորուայ ձորի անջրպետ լեռներն էին։ Տաթևի կոհակաւոր լեռնադաշտը՝ այդպէս պարփակուած՝ բարձրանում էր գէպի հարաւ, մինչև Գաղբոյլ լեռնագոտու ստորոտը։

Սարալանջերի վրայ ցիր ու ցան երևում են օբաներ, չրջապատուած արածող հօտերով և նախիրներով, որոնց խառն են և ձիեր, էջեր ու ջորիներ։

Անցնում ենք մի հայ օբայի մօտով։ Տէրերը հազիւ են կարողանում ահագին դադանակներով յետ բշել մեղանից կատաղի գայլանման շներին։ Վրանների առաջ հայ կանաչք զբաղուած են իրանց դործով. մի տեղ չորթան են շինում և արևի տակ շարոտում դրանց սպիտակ կոնիկները. մի այլ տեղ խնոցի են հարում, երրորդ տեղ օջախի վրայ կաթ են տաքացնում։ Ահա մի պառաւ կին խնամք է յոյց տալիս նոր լոյս աշխարհ եկած գոմշի ձագին. նրա շուրջը ցատկոտում են և վազվզում՝ հորթուկների, գառնուկների և շան լակոտների հետ խառնիխուլոն՝ բոկոտն և կիսամերկ մանուկներ։

Բնութեան ծոցում, այդ մաքուր ու զով օդում, ճոխ արօտատեղիներում, անուշ ու սառնորակ ջրերի ափերին անասուններն էլ են իրանց գոհ ու զուարթ ըզգում։ Տեսէք, ինչպէս փայլում են նրանց մորթիները. կարծես իւղով օծուած լինին տնաշէնները...

Հասանք վերջապէս և ձիւնի շերտերին։ Այստեղ կարելի է տեսնել գետերի և ամպերի գոյացումը։ Սառած ձիւնի հաստ խաւերը արեգակի ճառագայթների տաքութիւնից կամաց-կամաց գոլորշանում են և մշուշի նման վեր բարձրանում, վեր սողում, կուտակոււմ իրրև ամպեր լեռների գագաթների շուրջը և սպասում օդային հոսանքներին՝ հեռու երկրներ չուելու համար։ Իսկ ձիւնի հալուած, պոկուած կաթիլները սառցային կամարի տակ կենդանանում, միանում են իրար հետ. կաթիլ-

ների զատ-զատ ծընկոցը վտակների մեղմ կարկաչին է դառնում: Այդ վտակները ցատկոտելով բարերի վրայով, խփուելով ժայռերի անշարժութեան, զայրանում են, փրփրում և ցասումի է փոխում դրանց անուշ կարկաչինը. իսկ երբ բոլոր վտակների ալիքները միախառնում են ու դետ կազմում՝ արդէն առնական կորով արտայայտող մունչին է լսում, զգում էք միլիոնաւոր մանր օյժերից դոյացած մի զօրութիւն, որը կարող է շինել և կործանել, նայած ուղղութեան և հանդամանքներին...

Սարալանջի ամենավերին մասերում ծխում էին թուրք օբաներ: Մի ժայռի գլխին խաղում էին թուրք երեխաներ, որոնք մեզ նկատելով պարտք համարեցին դէթ միջանի խօսքերով էլ է հայհոյել հեռուից:

Միջանի պտոյտ էլ և արահետը մեզ հասցրեց Գաղբոյլի թամբաձև ողնին: Մեր առջև՝ հին Ձորք կամ Կապան գաւառն է, որ մի ժամանակ ծառայում էր Սիւնեաց հզօր նախարարների համար իբրև անառիկ միջնաբերդ:

*
* *

Անդնդախոր, նեղ, խճճուած ձորերի և բարձրաբերձ, խիտառխիտ կանգնած լեռների մի աշխարհ էր այդ, որ հէնց առաջի հայեացքից իր աւելի դաժան ու խրոխտ արտաքինով տարբերում էր հարևան գաւառից: Բիզբիզ կանգնած հսկայ լեռների ամբոխի մէջ բարձրադուլս դէպի երկինք էր ցցուած բոլորի յետևում մի ձիւնապատ, սրածայր գագաթ:

— Ի՞նչպէս է այն սարի անունը, հարցնում եմ ինձ ուղեկցող ձիապանից և ջորեպանից:

— Է՞ն, սար ա էլի...

— Անհունը:

— Ձգիտենք, աղա:

— Ի՞նչպէս թէ չգիտէք: Առաջին անգամն էք տեսնում...

— Աղա, բաշխիր... մենք էլ առաջին անգամն ա, որ Քըշարանց ընք բընում...

— Լաւ, բայց ինչո՞ւ վարձուելիս ինձ տսել էիր թէ ծանօթ է ձեզ ճանապարհը:

— Իմ հէրս միքանի անգամ անցել ա էդ ճամբով, ինձ էլ տսել ա թէ ինչպէս պէտմա քընալ, պատասխանեց ձիապանս:

— Հէր օրհնածներ, դրս համար էք ինձնից հինգ անգամ աւելի վարձ պահանջում, բան մի օրւէ ակցիդնուց... Ուրեմն, ինձ խաբել էք, տսելով թէ ճանապարհը գիտէք...

— Դէ՛, բաշխիր, աղա, չենք գիտացալ որ սարի, գետի, ձորի անուններ ըս մեզնից հարցնելու: Դէ ճամբան էլ դուզ ճամբայ ա...

Ի՞նչ պէտք էր արած: Մի քարի գլխին թիկն էր տուել մի թուրք հովիւ. նրան գիմեցի ցոյց տալով ինձ հետաքրքրող սարը:

— Խուստուփ, եղաւ նրա պատասխանը:

Այդ գագաթը պատկանում է այն լեռնագօտուն, որ հարաւից անջրպետում է Ձորք գաւառը Արևիքից կամ Մեղրու կողմերից: Ուրեմն ես գտնում էի Ձորք գաւառի հիւսիսային սահմանագծի՝ Գաղըոյլ լեռների վրայ, որտեղից տեսնում էի հակառակ անջրպետի ամենաբարձր կէտը: Այդ տարածութիւնը ուղիղ գծով երևի 20 վերստ լինի: Եւ, այդ համեմատաբար չնչին տարածութեան վրայ կուտակուած են օրքան ձորեր, լեռնապարեր, սրածայր գագաթներ, անդունդներ, խոխոմներ. լեռնային վթիսարի կնճիռների մի զարմանալի լաբիրինթոս ու քաօս... Այդ գաւառում մի ժամանակ աւելի մեծ թուով բերդեր կային, բան եկեղեցիներ: Այդ գաւառում, մինչև Դաւիթ բէգը գեռ չէր մարել ազատութեան ոգին՝ միշտ թաղնուած մնալով, ինչպէս մօխրի տակ ծածկուած կրակ:

Ահա Սիւնեաց իշխան Վասակի «ամուր գաւառներէց» մէկը։ Նախքան մանենք այդ երկիրը՝ մի բարոյական պարտք համարենք—15 դար շարունակ Վասակ Ռուրացողի հասցէին լսուող անէծք ու հայհոյանքի փոխարէն ունկնդներ և մի անաչառ ձայն, որ բարձրացրեց մեր պատմութիւնը առաջին անգամ լուրջ քննական ոգւով ուսումնասիրող Գարագաշեանը։ Նրա հոչականոր «Քննական Պատմութեան» մէջ երևան են գալիս, թէ Վասակի խրոխտ և քաջ նախնիները իրանց կորովի անհատականութեամբ և թէ ինքը դժբախտ Վասակը—կղերական կուսակցութեան միակողմանիութեան այդ զօհը, իբրև զրպարտուած և չհասկացուած մի խոշոր պատմական դէմք։ Թող սերունի մեզ, եթէ քաղուածօրէն առաջ բերենք այստեղ միքանի կտորներ Գարագաշեանի յիշած գրքից։

«Սուտ է և զրպարտութիւն, ինչպէս յայտնի է յընթացից և ի գործոց Վասակայ, ըստ վաւերականագոյն պատմութեան Փարպեցւոյն, թէ այս «խորհրդական, հանճարեղ և յառաջիմաց անձն»—(Կորիւնի խօսքերով)—էր հակառակ քրիստոնէութեան և թշնամի ազգին, ինչպէս բամբասուած է յանիրաւի։ Դարձեալ, եթէ Վասակ վաղուց էր ուրացեալ և զաղտ ի բանի ընդ Յազկերտի, միթէ կը խռովէր ընդ մեկնել Վարդանայ իւրովքն երթալ ի Յոյսս, և կը դարձողնէր զնա յետս նամակաւնով և դեսպաններով։ Ոչ ապաքէն կ'ուրախանար մանաւանդ, ինչպէս նա և կուսակիցք նորա, որ այնպիսի նշանաւոր անձ մը, որպիսի է Վարդան, պակսեցաւ հանդերձ իրովքն ապստամբութեան (ուխտապահաց) խումբէն։ Այնչափ խռովելն և յուզել Վասակայ և իւրոցն՝ կը ցուցնէ, թէ չէին նոքա միտեալ յուրացութիւն, ուստի և զատչելն նոցա յետոյ ի Վարդանեանց, ունէր այլ պատճառ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ։ Անհնար էր Հայոց ընդունել կրակապաշտութիւնն ազգովին, իսկ զինուր ընդդիմանալ Յազկերտի՝ էր վտանգաւոր։ ուստի լաւագոյն հնարքն էր՝ թողուլ մոգուց կատարել զիւրեանց պաշտօնն, այն է քարոզել մոգութիւնն ի Հայս, հաստատել կրակի պաշտօնը՝ շինելով ատրուշաններ։ Անտարակոյս, մոգքն արհամարհուելով ժողովուրդէն՝ կամ յուսահատեալ պիտի մեկնէին, և կամ գործը պիտի չգլտնէր յաջողութիւն։ Եւ եղաւ իսկ այնպէս, ինչպէս կը վկայէ Փարպեցին»... «Կղերին պարտքն էր փոխանակ գաւառ գաւառ

շրջելով յապստամբութիւն գրգռելոյ ժողովուրդը՝ վառել զնոսա հոգևորապէս ընդդէմ մօտայուտ վտանգին: Իսկ նախարարք, յետ զիջանելոյ կամաց թագաւորին—տալոյ մօտ մոգուց իւրաքանչիւր յերկիր իւր՝ կրնային հաստատուն մնալ յուխտին իւրեանց յԱւետարանն, ինչպէս արարին իսկ:

Կղերական կուսակցութեան դրդմամբ Վարդանը և նրա կողմնակիցները որոշում են ապստամբուել: Եւ տեսնելով թէ ապստամբուելու խորհուրդը բացւում է և մեծ մեաս պիտի հասնէր դանդաղելուց «առնելով ժողով եպիսկոպոսաց և նախարարաց՝ որոշեց (Վարդան) յայտնել զիրան Մարզպանին Վասակայ, որ տակաւին չէր գիտեր: Ապա յանկարծ մտնելով նա և ընկերք նորա բազմութեամբ առ Վասակ՝ յայտնեցին նմա խորհուրդը և կը ստիպէին զնա միաբանել ընդ նոսա. Վասակ, որպէս ասէ Փարպեցին՝ ցուցուց դանդաղութիւն: Յիրաւի կը դանդաղէր Վասակ, նախ՝ վասն զի իբրև Մարզպան (փոխարքայ) ինքն կը կրէր պատասխանատւութեան բոլոր ծանրութիւնը, և ունէր երկիւղ իւր որդւոց համար (պատանդ էին պարսից թագաւորի մօտ). երկրորդ՝ հաւանական է թէ անխորհուրդ եւանդեան արդիւնք կը գտնէր գոթքը, ինչպէս կը վկայէ ինքն իսկ Փարպեցին, թէ Վարդան ոչ այնչափ յաղթութեան յուսով, որչափ մարտիրոսութեան փափաքով մղուած էր յայն խորհուրդ» *... «Ջանք Վասակայ և իւրոցն օգտեցին գրեթէ ոչինչ: Մարտիրոսական տենչը զօրաւոր էր ուխտապահ կոչուած մասին մէջ, մանաւանդ որ կղերին մեծ և երեւելի մասն էր քաջալերիչ և խրատատու: Ուստի Յագեկերտ որոշեց զինու զօրութեամբ նուաճել զապստամբութիւնն»: Հայերը պարտութիւն կրեցին. քիչ զօրք հաւաքուեց, զօրքի մի մասն էլ ակամայ էր եկած կռիւ և փախուստ դարձաւ:

«Մեծ յարգութեամբ հանդերձ, զոր ունինք առ Վարդանեանս, իբրև արդարև վկայս՝ պարտիմք խոստովանել, թէ չէր քնաւ իմաստութիւն միով մասամբ միայն ազգին, ամենեին զուրկ արտաքին օգնութենէ՝ խիզախել Սասանեան պէս խրոխտ զօրութեան դէմ, զոր հռովմէական պետութիւնն անդամ չիշխեց գրգռել: Սոյն այս կէտն է որ կ'արգարացնէ հակառակ կողմը: Եթէ Վասակ, որ արդէն հակառակ էր ապստամբութեան խորհրդոյն, տեսնելով ևս Յունաց և գրեթէ բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին հրաժարելն օգնելէ Հայոց, և իբրև ապստամբութիւն՝ աղարտելն Հայոց շարժումը, բաժնուեցաւ երեւելի մասով մը միաբանութենէն, ինչպէս կը ցուցնէ Փարպեցին,

*) Ընդգծումները և փակագծի մէջ խօսքերը իմն են:

այս դիպաց հաւատարմագոյն պատմիչը՝ չէր ամենեկին դատապարտելի. մանաւանդ որ Վասակ ամեն ջան ի գործ դրաւ, իբրեւ միջնորդ ի կողմանէ Թագաւորին՝ յետս կացուցանել զազգն ապստամբութենէն, թէպէտ ամեն ջան Վասակայ մեկնուեցաւ իբրեւ խաբէութիւն, եթէ ընդունինք, թէ Վարդան, իբրեւ նախանձաւոր քրիստոնեայ, ունէր պատճառ ընտրելու անյոյս պատերազմ մը, տեսնելով հաւատոյ աչօք մարտիրոսութեան պսակ՝ պարտինք ընդունել, թէ Վասակ, իբրեւ իմաստուն քաղաքագէտ՝ ունէր գոնէ նոյնչափ պատճառ ջանալու խափանել այն պատերազմն, իբրեւ յանդուգն ձեռնարկութիւն: Կուսակցութեան կամ չափազանց եռանդեան ոգւով գրուած պատմութեան բոլոր վճիռներն կ'ունայնսանան խոհեմութեան կանոնին առջև: Հալածանաց դէմ բարոյական դէմքն է օրինաւոր. բայց երբ հարկը կը ստիպէ բռնութիւնը բռնութեամբ վանել՝ խոհեմութեան կանոնը կը մտնէ մէջ:—Ո՞ր Թագաւոր երթեալ տայցէ պատերազմ ընդ այլու մ Թագաւորի, և ոչ նստեալ նախ խորհիցի, եթէ կարող իցէ տասն հազարաւ զդէմ ունել զայնորիկ, որ գայցէ ի վերայ նորա քսան հազարաւ. ապա թէ ոչ՝ մինչդեռ հեռագոյն իցէ, հրեշտակութիւն առաքեալ աղաչեսցէ ի խաղաղութիւն (Ղուկ. ԺԳ. 32):—Մեր գանգատը չէ այն դիւցազն խմբին դէմ, որ իբրեւ բոյլ մի՝ համարուած է և պիտի համարուի միշտ հայ երկնին զարդ, այլ է այն միականիներուն դէմ, որ մի կողման եռանդը դիտելով մանր՝ չեն նայիր անգամ միւսոյ կողման իմաստութեան: Վարդանանց պատմութիւնն է ըստ մեզ երկու կուսակցութեանց պատմութիւն. մին հոգևոր, աստուածային, որ զերկնաւորն միայն ունի ինքեան նպատակ, միւսն՝ մարմնաւոր և աշխարհական, որ ըստ մարդկային մթնոլորտն անդր չանցնիր: Որովհետև ազգին վստահութիւնը գրաւող երկու պատմիչք, Փարպեցին և Եղիշէն, մանաւանդ վերջինն, ի բարձրացուցանելն զմին, զմիւսն կ'իջեցունեն չարաչար՝ անիրաւ դատում մը տիրած է յազգին ընդդէմ Վասակայ*):

Միւսեաց տէր Վասակը, պարսից արքայից արքայի այդ փոխանորդը բովանդակ. Մեծ Հայաստանում, ս. Մեսրոպի աշակերտ Կորիւնի վկայութեամբ՝ «էր այր խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեան Աստուծոյ»: Նա պատկանում էր ուժեղ անհատականութիւններով հռչակուած մի նախարարա-

*) Գարագաշեան «Քնն. պատմ.», մասն դ. եր. 132—134 և 142—143:

կան տան, որ IV—V-րդ դարում ամենամեծ ազդեցութիւնն ու դիրքն ունէր Հայաստանում: Նրա հաւը կամ պապի հայր քաջ Վաղինակը ամուսնացել էր Աղձնեաց (Սասունի կողմերի) բղեշխի դստեր հետ և, երևի, Սասունի լեռներից վերցրած իր գեղեցկուհու ծննդավայրը պատուելու նպատակով՝ Անդովկ անունն էր տուել իր անդրանիկ զաւակին: Եւ այդ Անդովկը իր սէգ, խրոխտ և խիզախ ընաւորութեամբ Սասունի ծովափներում մեծացած մի առիւծ էր, որի հարուածների կսկիծը չէր մոռանում արքայից արքայ Շապուհը: Պարսից մայրաքաղաք Տիզբոնը աւերող Անդովկին անկարող եղաւ Շապուհը նուաճել պաշարելով նրան անառիկ Բաղաբերդում: Անդովկը Մամիկոնեանների փեսան էր: Սիւնեաց և Մամիկոնեան հզօր նախարարներից ծնուեց Վասակի հայր Բաբիկը, որ իր քաջութեան և հոնքերի վրայ տարած բազմաթիւ յաղթութիւնների շնորհիւ կարողացաւ ամօքել Շապուհի վրէժխնդրութիւնը իրանց ցեղի վրայից: Բաբիկի ընդրը (Վասակի հօրաքոյրը) էր իր գեղեցկութեամբ և կամքի ոյժով հռչակուած Փառանձեմը, որ եղաւ հայոց դժբախտ Արշակ Թագաւորի կինը: Անյուշ բերդում կաշկանդուած Թագաւորի ամուսին Փառանձեմը 13 տմիս Արտագերս *), բերդում պաշտպանուեց պարսից դէմ: Այդ Փառանձեմի զաւակն էր երիտասարդ Պապ Թագաւորը, որ ձգտում էր ոչնչացնել Հայաստանում հրով և սրով աճած կղերական Ֆէօդալիզմը, սակայն խելացի վերանորոգիչը ոչ միայն ստոր զրաւարտութիւնների ենթարկուեց կղերի կողմից, այլև սպանուեց այդ կուսակցութեան օժանդակութեամբ... Վասակի ընդրը Հայաստանի յունական բաժնի (Փոքր Հայք) Թագաւոր Արշակ Գ-ի կինն էր, իսկ Վասակի Դարա անունով եղբայրը այդ Թագաւորի զօրքերի սպարապետը: Վասակի երկու որդիներին (Ատրներսես և Բաբիկ) պարսից արքունիքում պահում էին իբրեւ պատանդ: Վասակի դուս-

*) Կաղզմանի մօտ այժմ Բերս անունով գիւղը:

արը մարդու էր գնացել Վարազվադանին, որ իր աներոջ դէմ քրտութեամբ գործող մի սրիկայ դուրս եկաւ. այդ Վարազվադանը պարսից արքունիքում աշխատում էր սեւացնել Վասակին, որպէսզի վայր գլորելով նրան տիրանայ Սիւնեաց իշխանութեան:

Այդ բոլոր մանրամասնութիւնները ցոյց են տալիս որ Սիւնեաց նախարարական ընտանիքը հզօր անհատականութիւններից կազմուած մի նշանաւոր ցեղ էր, առիւծների զարմեւ զարմանալի չէ, եթէ ճիշդ է թէ Վասակը ձգտում էր Հայոց աշխարհի թագաւորական պսակով զարդարել իր դուռը. նրա պատուին, հարստութեան, ոյժին և դիրքին, ինչպէս և նրա «խորհրդական, հանճարեղ, յառաջիմաց և իմաստուն» ճակատին նոյնքան կը սազէր այդ պսակը, որքան սազում էր «մարտիրոսական պսակը» Վարդանին...

*
* *

Գաղբոյլի լեռնագօտուց սկսեցինք իջնել մի խոր և նեղ ձորի լանջի արահետով: Մեր շուրջը բուսականութիւնը արդէն չունէր այն ճոխութիւնը, որ մենք թողինք սարի հիւսիսային կողմում: Սարալանջերի վերևի մասերում այսուայն կողմում թուրք օբաներ էին երևում:

Ձորի յատակը չհասած, մի աղբիւրակի մօտ իջանք հանգստանալու: Ժայռերի տակից լսում էր կարաների կղկղոցն, որ այդ անդնդախոր ձորերի ճնշող լռութեան մէջ առանձին ախորժանքով էր հնչում: Խճճուած խոր ձորեր, վիհեր, դիք-դիք լեռներ պատած ցանցառ անտառներով, դարերով մթնոլորտային գործօնների ազդեցութիւնից աւերուած ժայռեր, հող ու խիճով ծածկուած զառիվայրեր—և ոչ մի շինութիւն մեր շուրջ. սոսկում էր զգում մարդ այդ խոր, ամայի և լուռ ձորերի աշխարհում:

Երբ իջանք ձորի յատակը այնտեղ տեսանք մի գե-

տակ։ Էլ աւելորդ էր հարցնել ուղեկիցներինց՝ թէ ինչ գետակ է այդ, որովհետեւ, ինչպէս տեսանք, նրանք էլ առաջին անգամն էին այս կողմերում։

Այդտեղ ճանապարհը երկուսի էր բաժանուում, մէկը գետի ափով ուղիղ դէպի հարաւ էր ընթանում, իսկ միւսը դարիւմեր բարձրանում էր դէպի աջ։

— Հայրդ ասել է թէ որ ճանապարհը ընտրենք, հարցրի հեգնութեամբ ձիապանից։

— Աղա, հրէն մի ծառի տակին մի թուրք է նստած, քընամ նրան հարցնեմ, պատասխանեց նրա փոխարէն ջորեպանը։

— Չմոռանաս գետակի անունը հարցնել, ասացի նրան։

Թուրքը խորհուրդ էր տուել դարիւմեր շաւղով շարունակել մեր ճանապարհը։ Մենք այդպէս էլ արինք։

— Բաս գետի անունը։

— Աղա, գետ ա էլի. իր համար քընում ա... Հարցըրի, ամա լաւ չլսեցի. Գիրաթաղ-չայ ա, ինչ ա...

Ինձ զարմացնում էր այն որ այդ մարդիկ էլ առաջին անգամ լինելով այդ կողմերում նոյնքան էին հետաքրքրւում չրջակայքով, որքան դրանց անասունները։

Ջորեպանս հեծաւ իր վիթխարի ջորին, որի բեռը կէս պուդ էլ չէր լինի, և վեր սլացաւ, յայտնելով որ ճանապարհը դէպի Քաջարանց հէնց այն է, որ կայ։ Բարձրացանք և իջանք մի այլ ձոր։ Դարձեալ մի գետակ, որ դէպի հարաւ էր հոսում։

— Հայրդ բան չի ասել այդ մասին, հարցրի քմծիծաղով ձիապանից, որ ոտքով էր քայլում մեր յետևից։ Պատասխանի փոխարէն աչքերը գետին գցեց տղան, իսկ նրա ընկերը, բազմած ջորու վրայ, անձնավստահութեամբ համոզում էր մեզ՝ հետեւել իրան վերևի արան հետով։

— Աղա, հիմա ես լաւ գիտամ, էսպէս ա, էսպէս, քշիւ։

Մի քիչ վիճելուց յետոյ, թէև տատանուելով, բայց

հնազանդուեցի. և կոյրը կոյրին պէտք է առաջնորդէր...

Արահետը անընդհատ վեր է բարձրանում և ստանում արևմտա-հիւսիսային ուղղութիւնը:

—Տօ, ո՛ւր ես տանում մեզ, հարցրեցի համբերութիւնս հատած:

—Աղա, եկէք, եկէք, էսպէս ա:

—Ի՞նչպէս թէ էդպէս է, դու յետ-յետ ես գնում, հեռանում ես, նկատեցի իրան:

Նա կանգնեց շուարած և կոտրուած իջաւ ջորուց, քորեց վզակովը և ասաց.

—Դէ էս չեղաւ, աղա, բաշխիր: Պէտք ա յետ քընանք: Էս փիս տեառաւ... շատ փիս պեան տեառաւ...

Ձորի ներքեւում ծառերի արանքով հազիւ նըշմարտում էր միւս կածանը: Ի՞նչ ձիուց և, չուզենալով յետ գնալ եկած ճանապարհով, սարալանջի զառիվայրով ուղղակի դիմեցինք ներքև: Իմ առաջնորդներս սաստիկ խղճահարում էին և ամօթից էլ ձէն չէին հանում...

Ես յիշում էի որ մենք պէտք է իջնենք Գեղուայ գետի հովիտը, որ Գաղբոյլի լեռնագօտուն զուգընթաց ուղղութիւն ունի արևմտքից-արևելք: Դէպ հարաւ հասող այն երկու գետակները Գեղուայ գետի օժանդակները պէտք է լինէին: Դիտէի որ Քաջարանց ղեռնաղբուս է Օխչու գետի ափին, որ Գեղուայ գետից հարաւ է գլուխը և հոսում է սկզբում նրան զուգընթաց և ապա միայն, Բաղաց աշխարհը մտնելուց առաջ, միանում է նրա հետ և իբրև մի գետ առաջ գնում, կրելով Կապանի կամ Չառնդուր գետ անունը մինչև Արաքս թափուիլը: Պէտք էր, ուրեմն, յիշած գետակի հոսանքով գնալ մինչև որ դուրս գանք Գեղուայ գետի հովիտը:

Իջնել ներքև դիք, քարքարոտ, փշերով ու մացառներով ծածկուած սարալանջով բաւական անախորժ զբօսանք էր, և ես մինչև որ ձորի ստորոտում հոսող գետակի ափն հասայ՝ հալից ընկել էի արդէն: Մեր ոտերի տակից, խոտերի միջից դուրս էին թռչում մայր կաքաւներ,

անպաշտպան թողնելով սիրուն ձագուկները մեր ձեռքում:

Գետակը հոսում էր նեղ ապառաժոտ ձորում: Մառերի ստուերի տակ մի քիչ հանգստացանք. սառը չրի մէջ երես ու գլուխ լուացինք, զովացանք և առաջ գընացինք մի արահետով, որ քայլողից եթէ ոչ սատանի, գէթ այժի հնարագիտութիւն էր պահանջում: Տարաբախտաբար, քաղաքային նստակեաց կեանքը որտեղից կարող էր դարգացնել ոտների և շարժումների այդպիսի ճարպիկութիւն. մնում էր շափաղանց զգուշութիւններով քայլել նեղ շաւղով և ամեն լոպէ վախվիսել՝ ներքև, գետակի մէջ, գլորուելուց:

Երկար ժամանակ գնում էինք անիծած ձորով, առանց հանդիպելու որեւէ մարդու. թէև երևում էին կիսատ-սլաւատ մշակուած հողեր ձորալանջերի վրայ:

Մէկ էլ յանկարծ աննկատելի կերպով մեզ տեսանք կանգնած կտուրների վրայ. քիչ էր մնում որ ձիւ ընկնէր կտուրի վրուածքով ուղիղ խոճիթի մէջ: Մի կոյտ ողորմելի, իրար կպած, կիսագետնափոր տնակների հարթ կտուրների վրայ միքանի թուրքեր ինչոր բոյսից չուաններ էին գործում: Նրանք, զարմանքից ապուշ կտրած, մեզ վրայ այնպէս էին նայում, ինչպէս երեւի ամերիկացի վայրենիները Կոլումբոսի վրայ...

— Էդ աղան ինչ բան ունի էս ձորերում, նա ո՞վ է, հարցնում էին նրանք կամացուկ իմ ջորեպանից:

— Ինժեներ է, եկել է հանքեր որոնելու, ասաց տաթեւացին, չգիտեմ՝ հանաքո՞վ, թէ ինքն էլ այդպէս էր համոզուծ...

Իջնելով այդ Ղարաբաշ կոչուած գիւղի զառիւկայրից մեզ ծանօթ գետակի ձորը, միքանի քայլ արինք և դուրս եկանք Գեղուայ գետի քանչելի հովիտը, որ ամբողջապէս դարաւոր հսկայ ընկուղենիների մի պուրակ էր ներկայացնում: Գեղուայ յորդառատ, լայն գետը խրոխտ շառաչիւնով իր սրընթաց փրփրադէզ ալիքներն էր գլորում, հոսելով արեւմտքից դէպի արեւելք: Հեռւում,

որտեղից գետն էր դէպի մեղ թաւալում, ձորի երկու
դալար ու դէք ցցուած կողերից մէկը՝ մեր կողմինը՝ ծուռում
էր և մտնում հակառակ լեռների թիկունքը։ Երկու կո-
ղերի արանքում ծառերի պուրակ էր փռուած և գետը
կարծես ուղղակի նրա տակից լինէր ժայթքում։
Այդ լեռների վերևի մասում մի ճեղք էր բացուած,
որից դէնը երևում էր վիթխարի ձիւնագագաթ լեռ-
նագօտու մի փոքրիկ կտոր միայն։

*
* *

Գեղուայ եղբւրքով ձգուած ճանապարհը այժմ աչ-
քիս լայն խնուղու տպաւորութիւն էր թողնում։ Երթեւե-
կութիւնը կենդանութիւն էր տալիս այդ հովտին։ մենք
հանդիպում էինք թուրք գիւղացիների բեռնաբարձ ձի-
երով, ջորիներով և էջերով։ Պատահում էին թուրք ե-
րեխաներ և կանայք։ այս վերջինները ինձ տեսնելիս
իսկոյն շտապում էին չադրաներով ծածկել իրանց ե-
րեսները, թողնելով բաց իրանց մերկ սրունքները։ Գե-
տի հակառակ ափին Մալլալը թուրք գիւղն էր։

Զորեպանս դարձեալ բազմեց իր ջորու վրայ, և
ըջեց առաջ, բնաւ չմտածելով որ իր ընկերը ամբողջ
ճանապարհը ոտքով է քայլել։

—Տօ, ինչ կը լինի որ թողնես ընկերդ էլ մի քիչ
նստի ջորիդ և հանգստանայ։ Ախր որ բեռս ծանր լինէր
չէ որ դու էլ պէտք է ընկերիդ պէս ոտքով քայլէիր...

—Լաւ ես ասում, աղա, մի քիչ էլ ընձանք՝ կը
թողնեմ որ նա էլ նստի, ասաց նա, աշխատելով ամեն
կերպ ջնջել մեր թափառումների պատճառած վատ տը-
պաւորութիւնը։

Մենք արդէն հասել էինք այնտեղ, ուր Գեղուայ
գետը թափւում է Օխչու գետի մէջ։ Այնտեղ ուր միա-
նում են Զորքի այդ երկու գեղանի գետերը՝ գտնուում
են հռչակաւոր Զեվու բերդի ակերակները։ Դա այն
Զեվուն է, ուր Ասլամազ Դուլի խանը իր զօրքերով ան-

կարող եղաւ դիմադրել Դաւիթ բէգի երկու քաջ համահարզների՝ Մխիթար Սպարապետի և Տէր-Աւետիքի՝ հնարագիտութեան և կատաղի դրոշի առջաջ։

Երկու ճիւղերը միանալով կազմում են ահադին գետ, որ շարունակում է իր սրընթաց վազքը դէպի արևելք, անցնում է Աշխու և Հալիձորի բերդերի արանքով և մտնում Բաղաց աշխարհը։

Զհասած երկու ճիւղերի միախառնման տեղը, մենք մտանք Գեղուայ գետը, որովհետեւ նրա վրայով կամուրջը քանդուել էր։ Այս լողիլող հասաւ միւս ափը։ Ուրջան և աշխատում էի ոտներս ասպանդակներից հանել և բարձր պահել ջրից, բայց և այնպէս այնքան խորն էր գետը, անգամ ամենածանծաղ մասում, որ ջրով լցուեցին կոշիկներս։

Անցնելով գետը, մենք շրջեցինք այն լեռնագոտու ծայրով, որ ընկած է Գեղուայ և Օխշու գետերի մէջ ինչպէս անջրպետ և յայտնի է Փիրամզա անունով։ Այժմ մենք գտնուում էինք Օխշու գետի հովտում և նրա հոսանքի դիմաց դէպի արևմուտք էինք գնում։ Այլ ու ձախ կողմից հովիտն են բացւում խոր ձորակների անվերջ շարքեր։ Սարալանջերը՝ անտառապատ, բաց տեղերը՝ մշակուած արտեր, աւելի բարձրերում արօտատեղիներ։

Անցնելով Քրդիկենց ու Հանդ հայ գիւղերի մօտով, և Օխշի թուրք գիւղի միջով՝ մենք մինչև «ժամեր տալը» հասանք Քաջարաց հայկական գիւղը, որ աւելի ծանօթ է Գեղանան թուրք յորջորջմամբ։ Նեղ, ծուռումուռ, զառիվեր, կեղտոտ փողոցներով հասանք գիւղական քահանայի երկյարկանի տնակի առաջ։ Իջնելով ձիուց ես հաղիւ էի կարողանում բայելլ, այնքան յոգնել էի...

*
* *

Երիցակինը նկատելով մեզ՝ իսկոյն սկսեց աւելել և կարգի բերել պատշգամբը։ Շուտով եկաւ և գիւղի քահանան՝ մի առոյգ թուխ-կարմիր տղամարդ։ Բար-

ձրացանք պատշգամբը, որի սիւներից մեխած էին քարայծերի գլուխներ ահագին պողերով, իսկ սիւների արանքում քաշուած թոկերից կախկաւած էին ծամերի նման հիւսուած բանջարի ցողուններ։ Փղքրիկ բակը՝ առանց դարբասի և միայն կիսատ-պռատ քարի պատերով էր բաժանուած փողոցից։ Բակին կից՝ դիւղական ժամը.— քառակուսի մի շինութիւն անտաշ քարերից, հողածածկ կտուրով։ Ծռուած, փայտէ ցածրիկ զանգատունն էր ցոյց տալիս, որ այդ շինութիւնը մարագ չէ, այլ եկեղեցի։ Այսօր նրա մի հատիկ փղքրիկ զանգակի զօղանջիւնն էլ չսուեց. քահանան զբաղուած էր։ Եկեղեցուց մինչև գետը կուչ են եկել խեղճ ու մեղճ տնակներ։

Այն բոլորը ինչոր մարդկային էր՝ աղքատութեան և ագիտութեան դրօշմ էր կրում այդ հրաշալի և ճօխ բնութեան մէջ, որ կարող էր մրցել Զուլիգերիայի ամենագեղեցիկ տեսարանների հետ։ Հէնց այդ գետը. ինչպիսի՜ գեղեցկութիւն և միաժամանակ ի՜նչ ահագին էներգիա նրա անդուապ ալիքների մէջ։ Եւ այդ անբաւ ոյժը, ինչպէս և չրջապատող բնութեան գեղեցկութիւնը և հարստութիւնները կորչում են մեր կեանքի դժբախտ հիւսուածքի շնորհիւ...

Այդ հայ գիւղը չրջապատուած է Փիրիօուդան, Օխչի և Շաբաղին թրքաբնակ գիւղերով։ Քաջարանց գիւղում 70 ծուխ կամ մօտ 600 շունչ հայեր են ապրում։ Եւ այդքան մարդկանց տրուած է միմիայն 439 դեսեսաւին հող, որից 200-ը արօտատեղի։ Այդ պատառիկների մի մասն էլ դեռ ուղում են խլել հարեան թուրք գիշատիչները՝ բէգերը... Գաղափար կազմելու համար հողի այդ սակաւութեան մասին բաւական է իմանալ որ նոյն Չանգեղուրի Բազարչայ ուսանական գիւղի 65 ծուխին յատկացրուած է 3262 դեսեսաւին հող։

Բնականաբար քաջարանցցին աղքատ է և պանդըխտութիւնը տնտեսական անհրաժեշտութիւն է նրա համար։ 4 եզ, նոյնքան կով, 50—60 ուլխար ունեցողը լաւ տուն է համարուում։ Աջող տարին այդպիսի տունը հա-

գիւ այնքան գարի, ցորեն, չավդար և բակլա է ունենում որ իրան բաւականութիւն է տալիս: Անաջող տարիներում 6 ամսուայ պաշարը պէտք է դրամով գնել: Ինչպէս ծայրը ծայրին հասցնեն աւելի չքաւորները, առանց դիմելու պանդխտութեան...

Սեպտ. 20-ից մինչև մայիսի 20 այդ հովիտը ձիւնի տակ թաղուած է. հաղորդակցութիւնը պահպանուած է միայն Բաղաց աշխարհի կամ Մադանի հետ: Պոստային հաղորդակցութեան մասին խօսելն անգամ աւելորդ է: Դպրոցի երես չեն էլ տեսել. գիւղական տէրտէրի մօտ են քիչ-միչ կարգալ-գրել սովորում... Տխուր մտածմունքներով պաշարուած նայում էի շուրջս, մէկ էլ տեսնեմ փողոցում մի ռուս շիկամօրուս մուժիկ, յետքին աւրած մի թուրք, որի ռուսով գցուած էր խուրճին՝ ինչ որ գործիքներով: Հնարագէտ ռուսը ֆոնոգրաֆ էր մանածում գիւղից գիւղ և քաղաքակրթութեան գէթ այդ բարիքի մասին կարող էին հասկացողութիւն կազմել ձորերում մոռացուած մարդիկ: Ինձ համար մի սիւր-պրիդ էր այդ «կուլտուրտրեգերի» ներկայութիւնը Գաւանցի պէս տեղում...

*
* * *

Գիշերը քնել պատշգամբում չէի կարողանում. թաղիքների և գորգերի մէջ ապաստանուած լուերի լեզիօնները յարձակուել էին ինձ վրայ, ինչպէս մի թշնամի օտարականի վրայ: Ես ստիպուած էի դիտել աստղազարդ երկինքը, լսել հզօր գետի անվերջ երգը մինչև լուսաբաց: Ժամի 6-ն էր, երբ մի բաջարանցի ձիապանի և ջորեպանի հետ ճանապարհ ընկայ Օխշու գետի հոսանքով դէպի վեր, նպատակ ունենալով անցնել Գափուշղով Գողթան դաւառը:

Մարդ չէր կշտանում այդ յորդ գետի հմայող դեղեցկութիւնից: Ամեն քայլափոխում նա ջրվէժներ է ներկայացնում. փոփրած, կապուտակ կոհակները գահա-

վիժուելով ներքև պտտում էին հունի գոգաւորութիւնների մէջ, յորձանք տալիս և կայտառ դազանի նման դուրս ցատկում, զարնում գետաքարերին և խայտալով առաջ վաղում խօլական գոռում գոչիւնով։ Այդ գետը ուժ ու սիրտ տուող, խիզախութիւն ներշնչող մի ինչ-որ զգացմունք էր զարթեցնում, կարծես կենսութախ և աղատասէր երգ լինէր նա երգում։

— Այա, հրէն Եաղլու-դարան. ուզում ես նրա վըրայով բարձրանալ և ուղիղ դուրս գանք Ռամիս, Յաղնայ գետի ձորը։ Էդ ճամբան աւելի դժուար ա, համա կարճ ա. — ասաց ջորեպանս։

— Ոչ, ես ուզում եմ բարձրանալ Գափուջիով, որի բարձրութիւնը, գիտես, Փոքր Մասիսին հաւասար է...

Մեր դիմաց այն լեռնագօտու մի մասն էր երևում, որ սկսելով Սեանայ լճի հարաւային կողմից հասնում է մինչև Արաքսի ավը և բաժանում Սիւնիքը Արարատեան աշխարհից։ Մենք տեսնում էինք մեր դիմաց այդ լեռնագօտու այն մասը, որի այն կողմում Գողթան գաւառն է։ Այդ ձիւնապատ բարձրաբերձ լեռների դլխին կան մեծ ու փոքր լճեր, որոնց մօտ դնալու համար պէտք էր դիշերելու առանձին նախապատրաստութիւններ, որ ես չունէի։ Այդ լեռներից է սկսում և դէպի արևելք ձգւում Օխչու գետի հարաւային եզերքով մինչև Խուստուփը լեռների այն անջրպետը, որ բաժանում է Ձորք կամ Կապան գաւառը Մեղրիի մահալից կամ հին Արևիք գաւառից։

Այդպիսով, ուրեմն, մեր առջև Գողթնի լեռնագօտին էր իր Գափուջի դադաթով, աջ՝ Փիրամզայի լեռներն էին, ձախ՝ Խուստուփի լեռնաշարքը։ Այդ կերպ երեք կողմից սանդրակատար սարերով պարփակուած լեռնադաշտի այս ու այն կողմում երևում էին օբաներ, հօտեր, նախիրներ։

Այդ դաշտի խորտուքորտ տեղերը սառած ձիւնի ահագին շերտերով էին ծածկուած։ Մենք քայլում էինք այդ սառցարանների վրայով, որ այնքան ամուր էին, որ չէին կոտրւում մեր կենդանիների ոտքերի տակ։

—Այա, տեսնում ես, հրէն հեռու, սարի գլխին, ձիւնի վրայ սև-սև կէտեր, քարայծերի սուրուններ (հօտեր) են,—ասաց ջորեպանս ձեռքով ցոյց տալով դէպի Գափուջի ձիւնապատ կատարները:

Ժիշտ որ արեգակի տակ փայլող ձիւնի վրայ նշմարւում էին սև շարժուն կէտեր: Քարայծերը չափազանց ճարպիկ են և զգոյշ. նրանց բոյլերը միայն վաղ արշալոյսին են իջնում ներքև արածելու: Հէնց որ արևը մի քիչ բարձրանում է՝ նրանք բաշւում են վերև ու անառիկ դիրքեր բռնում լեռնաշղթայի վերին մասերում, ուր նրանք աւելի ապահով են որսորդների գնդակներից:

Ժամի 8¹/₂-ն էր, երբ մենք սկսեցինք վեր բարձրանալ՝ Գողթնը կապանից բաժանող այդ տիտանեան անջրպետի վրայ: Դիւր, ոլոր-մոլոր, քարքարոտ, նեղ արահետը միայն սակաւ երթեկեկութեան հետքեր էր կրում: Զմեռը, երբ ամբողջ այդ դարիվերն ծածկուած է ձիւնով ճանապարհորդները կապում են իրանց անասունների չորս ոտքերը և սահում նրանց հետ մինչև ներքև:

Վերելքի մեծ մասը հետիոտն անցայ: Սրտի բաբախումը և շնչառապառութիւնը ստիպում էին յաճախ կանգ առնել հանգստանալու համար:

Ժայռերի վրայ նստած յետ էի նայում դէպի Օխչիի ձորը, որ արդէն լքցուած էր մշուշով: Հիւսիսից երևում էր Խուստուփը իր վեղարանման գազաթով:

Միքանի ջանքեր ևս և մենք հասանք Գափուջի մէջքը...

Մեր առջև էր փռուած Մայր-Արաքսի ընդարձակ հովիտը: Դետի միւս կողմի ափերն էլ էին երևում: Հեռու հորիզոնում՝ դարձեալ լեռների շարք Քամբու գագաթով, որի վրայ դեռ երևում էին ձիւնի բծեր: Դէպի Արաքսը իջնում էին թէ Գողթնի թէ Պարսկա-Հայաստանի բազմաթիւ ձորերն ու ձորակները:

Բայց ի՞նչ ահագին տարաբերութիւն Գափուջից հիւսիս և հարաւ: Արաքսի հովիտը խանձուած անապատի տպաւորութիւն է թողնում Սիւնեսոց աշխարհի հա-

մեմատութեամբ: Դէպի Արաքսը իջնող ձորերը յատակները միայն՝ օաղիսի նման կանաչին էին տալիս, իսկ շուրջը— անապատ: Եւ այնտեղ ուր մարդկային բրտինք չի թափուում, արուեստական ոռոգում չկայ— ամայութիւն, քայքայում...

Դէպի Արաքսի հովիտը նայող սարերի լանջերը կարծես մաշկը բերթած վիթխարի մարմիններ լինեն՝ վիրաւոր, դզգզուած, աւերուած: Բուսական խաւից զուրկ այդ լանջերը մթնոլորտային ազդակների ներգործութեան ենթարկուած՝ քայքայում են և աւաղի, հողի ու քարերի փխրուն, անկայուն շեղների վերածում: Բուսականութիւնը՝ ցանցառ ու խղճուկ, իսկ ժայռերի ծերպերում թազնուած սառցարանները նուազած...

Բաւական է յորդ անձրև կամ սաստիկ կարկուտ որ հողի, աւաղի, խիճի և ժայռերի կտորները, խառնուելով դէպի ներքև գլորուող ջրի հոսանքի հետ, ցեխի թանձր լաւա կազմեն և դառնան Գողթնի պատուհաս սելաներ: Հին ժամանակներում, երևի, անտառներով էին ծածկուած այդ լանջերը: Ծառերը իրանց ստուերներով աւելի երկար էին պահպանում գետնի խոնաւութիւնը. բնականաբար խոտերի աճմունքն էլ աւելի ճոխ էր և, հետևաբար, սարերի մակերևոյթը զրկուած չէր դալար գորգանման մարդից: Ուրեմն, այն քայքայումն ու աւերումը, որին ականատես ենք մենք այժմ, հազիւ թէ տեսած լինէին «գեղեցիկ և գինեկտ Գողթանի» դուստները: Սակայն դարերի ընթացքում շատ արհաւիրքներ, մոնղոլական վայրագութեան ու անգլութեան չափազանց շատ հարուածներ կրեց Հայաստանի և՛ այդ մասը, ուստի զարմանալի չէ, եթէ փոխուեցին թէ մարդիկ և թէ բնութիւնը...

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ